

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın Din Anlayışı Çerçevesinde Öteki'nin Konumu

The Position of The Other in The Ibn al-Arabi and Mawlana's Understanding of Religion

Dr. Ömer ÖZGÜL

Diyaret İşleri Başkanlığı İKGM Atama I Daire Başkanı
PhD., Presidency of Religious Affairs, Ankara, Turkey.
ozgulomer@hotmail.com

 0000-0003-4950-1765

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

01 Kasım / November 2020

12 Mart / March 2021

17 March / March 2021

Atıf Bilgisi / Cite as:

Özgül, Ömer. "İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın Din Anlayışı Çerçevesinde Öteki'nin Konumu", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Mart 2021), 431-451. <http://doi.org/1051702/esoguifd.819542>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon alınmadığı yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın Din Anlayışı Çerçevesinde Öteki'nin Konumu¹

Öz ► Günümüzde, dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan birçok insanın farklı nedenlerle İslâm'a karşı mesafeli olduğu ve din olarak İslâm'ı seçmediği bilinmektedir. Bu durumdaki insanlar, Müslümanlar tarafından nasıl algılanmalıdır? Müslümanların gayrimüslimlere yaklaşımları nasıl olmalıdır? Sûfi geleneğin diğer dinlere bakışının geniş bir perspektiften anlaşılması, bu sorulara cevap bulabilme noktasında büyük katkı sağlayacaktır. Öncelikle, ontolojik bir ötekileştirmeyi reddeden İslâm'ın tasavvufi yorumunun, farklı din mensupları arasındaki çatışmanın çözümü için bir adres olabileceği tarihi tecrübelerle sabittir. İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ çok kültürlü ve çok dinli bir dünyada, özünde her şeyin hakikatinin bir olduğunu müşâhede ettiklerinden bütün insanlığı birlik ve beraberliğe, sevgi, hoşgörü ve barışa çağırılmışlardır. Ötekileştirme gayretlerinin hâkim olduğu günümüz dünyasında, hoşgörü merkezli bu görüşe ne kadar muhtaç olduğumuz son derece açıktır. Bu çalışmada, çeşitli inançların sorunsuz bir şekilde bir arada yaşayabilmelerinde, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ gibi sûfi şahsiyetlerin kültür ve düşünce yapısının bilinmesinin büyük katkı sunacağı vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Din, Öteki, İbnü'l-Arabî, Mevlânâ.

The Position of The Other in The Ibn al-Arabi and Mawlana's Understanding of Religion

Abstract ► Today, it is known that many people living in different parts of the world are far from Islam and do not choose Islam as a religion for different reasons. How should Muslims perceive these people? How should Muslims approach non-Muslims? Understanding the Sufi tradition's view of other religions from a broad perspective will make a great contribution to finding answers to these questions. First of all, it is proved with historical experiences that the Sufi interpretation of Islam, which refuses ontological othering, can be an address for the resolution of the conflict between members of different religions. In a multicultural and multi-religious world, Ibn al-Arabi and Mawlana called upon all humanity to unity and solidarity, love, tolerance, and peace, as they observed that in essence, everything was the manifestation of the unique haqiqah. In today's world dominated by otherization efforts, it is clear how much we need this tolerance-centered worldview. In this study, it is tried to be emphasized that knowing the structure of culture and thought of Sufi figures such as Ibn al-Arabi and Mawlana will greatly contribute to the coexistence of various beliefs in harmony.

Keywords: Tasawwuf, Religion, Other, Ibn al-Arabi, Mawlana.

Giriş

İslâm'a göre, her doğan kişi İslâm fitratı üzere doğmakta, daha sonra onu anne-babası Yahudi, Hristiyan veya Mecusî yapmaktadır.² Burada, doğuştan her beşerî varlığa Allah hakkında yerleştirilen esaslı ve temel bir bilincin kabulü vardır. Beşeriyet bu bilinci takip etmeyi ya da

¹ Bu makale "Sufilerin Gayr-i Müslimlere Bakışı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır / This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Viewpoint of Sufis Towards non-Muslims", (Ph.D. Dissertation, Dokuz Eylül University, İzmir/Turkey, 2018).

² Buhârî, "Cenâiz", 92; Ebû Dâvut, "Sünne", 17; Tirmizî, "Kader", 5.

görmezden gelmeyi seçebilir. Diğer bir deyişle, İslâm fitratı üzere doğdukları halde insanlar, kültürel çevrelerinden dolayı İslâm yerine başka dinlere intisap edebilmektedir. Günümüzde, özellikle islamofobyaya faaliyetleri ve günümüz Müslümanlarının kötü temsili sonucunda dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan birçok insanın din olarak İslâm'ı seçmediği bilinmektedir. Farklı inanç mensuplarının aynı ortamlarda buldukları ve ilişkilerin son derece yoğunlaştığı çağımızda, dinlerin birbirlerini algılama şekilleri ve ötekinin konumu gibi hususların açıklığa kavuşturulmasının lüzumlu olduğu kuşkusuzdur. Bu çalışmanın amacı, İslam düşüncesinin gönül merkezli yorumunu üreten sûfilerden İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın kendi düşünce bütünlükleri içerisinde gayrimüslimlere daha hoşgörülü yaklaştıkları hipotezinden hareketle, bu hoşgörünün felsefî ve dinî alt yapısını ve boyutlarını belirleyerek bu kanaatin temellerini ortaya koymak ve konuyu etraflıca analiz etmektir.

1. İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın Din Anlayışı

İbnü'l-Arabî, din olgusuna da vahdet-i vücûd penceresinden baktığı için bu konuda İslâm düşünce geleneğinde farklı bir yaklaşım sergilemiştir. O, din olgusunu sadece Müslümanlık çerçevesinde değil, bütün dinleri içine alacak bir genellikte incelemiştir. Ona göre din iki kısma ayrılmaktadır: Allah katındaki din ve halk katındaki din.³ İbnü'l-Arabî, birincisi için “Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır” (Âl-i İmran, 3/19) âyetini delil olarak sunar. Ona göre gerçek din, Allah katındaki bu dindir. Bu, Allah'ın seçtiği ve peygamberler aracılığıyla insanlığa ulaştırdığı dindir. Allah indindeki bu din esasında tektir; ancak her peygamber dönemindeki şartlara göre farklı şekillerde ortaya çıkmıştır.⁴ Hz. Âdem'le başlayan bu süreç, son peygamber Hz. Muhammed (sav) ile tamamlanmış ve son bulmuştur. Bu dinin özü ise teslimiyet ve inkiyattır. Allah katında tek olan bu dinin değişik zamanlarda farklı sûretlerde ortaya çıkmasında ise muhatap alınan toplumun özellikleri etkili olmuştur.⁵

Halk katındaki dine gelince, esasında bu bir din olmaktan çok bir peygamber tarafından tebliğ edilmemiş olmasına rağmen, fetret dönemlerinde halkın icat ettiği, samimi niyetlerle uygulamaya gayret gösterdiği ve ilâhî şeriata ters düşmeyen ibâdet ve inanç şekilleridir. İbnü'l-Arabî, ilâhî hükümlere uygun düştüğü sürece Allah'ın bunları muteber kabul edeceğini ifade eder.⁶ Çünkü aslında bütün dinler Allah'a mahsustur ve kaynağı itibarıyla Allah'tan gelmektedir.⁷

³ Muhyiddin İbn Arabî, *Fûsûs ül-Hikem (tr)*, çev. Nuri Gençosman, (İstanbul: M.E.B. Yay., 1992), 105; A. Avni Konuk, *Fûsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. M. Tahralı - S. Eraydın, (İstanbul: 2005), 2/174-180; Ahmet Kamil Cihan, “Fususul-Hikem'de ‘Din’ Kavramı”, *Tasavvuf, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)* 21 (2008), 145-159. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd merkezli din anlayışında, *halk katındaki din* olarak isimlendirdiği ve ilâhî ahkâma ters düşmeyen örfî uygulamalardan oluşan ibadet ve inanç şekillerine *nevâmîsü'l-hikemiyye* ismiyle sıcak baktığı rivâyet edilmektedir.”

Bkz. Dilaver Gürer, “İbnü'l-Arabî'de Lügat, İstilâh ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı”, *Marife Dergisi* 1/3 (2002), 50.

⁴ Suâd el-Hakîm, *el-Mu'cemü's-Sûfî: el-Hikme fî Hududî'l-kelime*, (Beyrut: Dâru Nedre, 1981), 348.

⁵ İbnü'l-Arabî, *Fûsûs (tr)*, 106.

⁶ İbnü'l-Arabî, *Fûsûs (tr)*, 107-8.

⁷ İbnü'l-Arabî, *Fûsûs (tr)*, 106.

Fusûsu'l-hikem şârihi Ahmed Avni Konuk'a göre, Hakk'ın bu şekilde muteber saydığı din iki türdür: birincisi fetret zamanlarında Hakk'ın varlığını idrâk eden âlim ve hikmet sâhibi kimseler tarafından ortaya konan güzel kanunlardır. Diğeri ise, peygamberlerin getirdikleri dinî hükümlere sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte, nefis tezkiyesi için mü'minlerin önde gelenleri tarafından icât edilen mücâhede ve riyâzât metotları gibi işlerdir. Mutasavvıfların şeriatın maksadına uygun olarak tespit ettikleri âdab ve usûl gibi.⁸ Zîrâ "ilâhî hükmün maksadı, nâkıs nefislerin tezkiyesi ve ikmâlidir. Bir peygamberin dinine tâbi olan ulemâ ve sülehâ ile fetret zamanındaki hükemânın tespit ettikleri usûl ve kuralların hedefi de nâkıs nefislerin tezkiyesi ve ikmâlidir. Bu açıdan, bu şekilde ortaya konan ilâhî hükme uygun kurallara, Hak Teâlâ o kişinin üzerine farz kılmamakla birlikte, kendi tarafından inzâl edilen dinî hükümlere itibar ettiği gibi itibar eder."⁹ Ancak, akıl ve hikmet sahipleri tarafından vaz' olunan bu kuralların Hak katında muteber olması, fetret vakitlerine mahsûstur. Yeni bir şeriat ile bir peygamber geldiğinde, bu kuralların hükmü mensûh olup, Hak katında kıymeti kalmaz.¹⁰

İbnü'l-Arabî'nin din konusunda, kıymet ifade eden "hak" ve "bâtıl" kavramlarını kullanmaması önem arz etmektedir. Böylece İbnü'l-Arabî, dini, toplumları ötekileştirecek ve nefretini çekecek kategorilere ayırmamış olmaktadır. Bu yaklaşımın farklı din mensupları arasında hoşgörü ve güven ortamı oluşmasına katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu açıdan bakıldığında farklı inanç çevrelerinde İbnü'l-Arabî'ye hayranlık duyulmasının sebebi muhtemelen bu yaklaşım tarzı olsa gerektir.¹¹

Mevlânâ'ya gelince onun din anlayışının merkezinde Allah vardır. Ona göre Allah, ulaşılması gereken hakîkattir; din ise hakîkate ulaşmak için bir vasıttır.¹² Tanrı'da yok olmayanları benlik gütmekle suçlayan Mevlânâ'ya göre, bu dereceye ulaşamayan insanlar, statüleri ne olursa olsun aşağı tabakadandır. Bu bağlamda "aşk", Mevlânâ'nın din anlayışının başat unsuru görünmektedir. O'nun "aşk dini" olarak nitelendirdiği olgu, tüm inançlardan farklıdır. O'nun nazarında, âşıkların dini ve mezhebi Allah'tır.¹³ Dinin zâhiri ise, hakîkate ulaşmak için bir vasıttan ibarettir. Ancak bu, onun bir takım fikhî kaideleri önemsemediği anlamına gelmez. O sadece hakikatin, şekilciliğin içerisinde yok edilmesine karşıdır.¹⁴

⁸ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/171.

⁹ A. Avni Konuk, Eflâtun ve Sokrat gibi Yunan filozoflarının tenvir-i bâtın maksadıyla ortaya koydukları usûl ve kuralların, ilâhî hükme uygun ilhamlardan neşet ettiğini söylerken, "Çin'de *efkâr-ı tenâsuhu neşreden Konfüçyüs ve Hind'de putperestliği vaz' eden Buda ve Mecûsîliği ihdâs eden Zerdüşt ve emsâli bu zümreden değildirdirler. Ve onlara vâki' olan ilkâ, ilkâ-yı şeytânîdir*" der. Bkz. Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/176-178.

¹⁰ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/171.

¹¹ Cihan, "Din Kavramı", 158.

¹² Mustafa Tekin, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 1273)'nin Din Anlayışı", *Tasavvuf* 3/7 (2001), 271.

¹³ "Aşk şeriatı, bütün dinlerden ayrıdır. Âşıkların şeriatı da Allah'tır, mezhebi de." Mevlânâ, Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, (İstanbul: M.E.B. Yay., 1995), 2/135 (b. 1770).

¹⁴ Mustafa Tekin, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Hayatı, Eserleri ve Din Algılayışı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2004), 33.

Mevlânâ'ya göre, din aynı zamanda bir yaşam tarzıdır. İnsanların bir kısmı kadın sevgisinin veya mal sevgisinin esiri olurken diğer bir kısmı ise ilim öğrenmek gibi daha farklı hırsların esiri olabilmektedirler.¹⁵ Eğer insanlar, benliklerini ele geçiren bu hırslarının peşinde koşmayı bir hayat tarzı hâline getirirlerse, nefis eğilimlerini din edinmiş olurlar. Bu açıdan Mevlânâ'nın gözünde, İslâm dininin ibadetlerini kâmilene yerine getiren nice insan, kendisini Müslüman zannettiği hâlde putperesttir. Bunlar, İslâm'ın amentüsünü her gün tekrarladıkları hâlde, mukayyed ilâhlara taptıklarının farkında değildirler.

Mevlânâ'ya göre iman ise, halkın imanı ve Hak âşıklarının imanı olmak üzere iki çeşittir: “*Lâ ilahe illallah*” halkın imanıdır. Allah âşıklarının imanı ise “*Lâ hüve illa hüve*”dir.”¹⁶ Yani “*Ondan başka hiçbir şey yoktur*”. Mevlânâ, hakîkate her şeyin aslının bir olmakla birlikte çok görüldüğüne inanmaktadır. Kâinatın, insanın, âlemin ve bütün varlıkların aslı birdir. “*Lâ hüve illa hüve*” kâidesi, zaman ve mekân koşullarına göre değişmeden sabit kalan bir hakîkattir. Bu hakîkat, bütün farklılıkları ve aidiyetleri yok sayan ve insanları birleştiren ilâhî bir prensiptir. Bu prensip, sadece varlığın birliğine işâret etmekle kalmamakta, toplumda din ve mezhep farklılıklarının bir çatışmaya dönüşmesine de mâni olmaktadır.¹⁷

1.1. Dinlerin Aslının Bir Oluşu

Kur’ân-ı Kerim’de “*her millete peygamber gönderildiği ve peygamberler arasında fark olmadığı*”¹⁸ açıkça ifade edilmektedir. Bütün milletlere elçi gönderilmesi, hakîkatin herkese ulaştırıldığı anlamına gelmektedir. Aksi bir durum Allah’ın adaletine uygun düşmezdi. Hakk’ın bir ümmeti dalâlet üzere terk edip, bir diğerine hidâyet etmesi kabul edilemez.¹⁹

Dinlerin kaynaklarının ve özlerinin bir olması, şekil bakımından da aynı olmalarını gerektirmez. Dinler, aynı ışığın farklı renklerde yansımalarından ibarettir. Çünkü hakîkat tek ve değişmezdir. İnançların çokluğu gibi, aralarında kaynak ve öz bakımından bir birlik bulunması da ilâhî irâde gereğidir. Görünüşteki çokluk dinlerin biçimsel farklılıklarından kaynaklanmakta olup, özlerindeki birlik bu durumdan etkilenmez.²⁰

Dinlerin nihai kaynağı Allah’tır. Farklı dönemlerde gelen peygamberler değişen tarihî, sosyal ve kültürel koşullar gereği teferruatta bir takım farklı uygulamaları hayata geçirmiş olsalar bile, ilâhî ışığın parıltısı kıyamete kadar bir ve aynı kalacaktır. Çünkü bütün dinler aynı kaynaktan neşet

¹⁵ Mevlânâ, Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 29.

¹⁶ Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fîh*, 107.

¹⁷ Tekin, “Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin Din Anlayışı”, 273-274.

¹⁸ Bakara, 2/213, 285; Nisa, 4/164; Enam, 6/42; İsrâ, 17/15; Kasas, 28/59.

¹⁹ S. Hüseyin Nasr, *Söyleşiler*, (İstanbul: 1996), 92.

²⁰ Mutasavvıflar, *et-Tevhîdü vâhidün* (Tevhîd yegânedir) derken aslında bu aslı prensibi ifade etmektedirler. Bkz. Adnan Aslan v.dğr., *Seyyid Hüseyin Nasr’da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk*, (İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2004), 33.

etmiştir. İnsan, insanların inandıkları farklı tanrıların ötesindeki Hakk'ı aramalı ve şeriatların özündeki tek dini araştırmalıdır. Bu noktada, İbnü'l-Arabî'nin şu şiiri çok anlamlıdır:

*İnsanlar, Allah'a farklı şekillerde inanırlar
Ben her birinin inandığı şeye şahitlik ederim.*²¹

Bu çerçevede dinlerin kaynağı, amaçları ve yöntemleri ayrı ayrı ele alınmalıdır. Bu açılardan bakıldığı takdirde dinlerin yollarının ve yöntemlerinin çeşitli olmakla birlikte, aslı ve gayelerinin aynı olduğu görülecektir. Mevlânâ, bu durumu bir kandil ve ışık teşbihiyle dile getirir: “Nuru hep o nurdur, başka nur değil. Değişen yalnız kandildir. Bu kandille fitil başka, fakat nuru başka nur değil, hep o âlemden.”²² Bu ifadeleriyle o, peygamberler farklı olsa bile saçtıkları ilâhî ışığın bir ve aynı kaynaktan olduğunu ifade eder.

Her din bir biçim ve öze sâhiptir. Öz değişmezken biçim değişkendir. Bu bağlamda vahyin farklı dönemlerde değişkenlik arz etmesinin bir çelişki oluşturmadığını ifade etmek gerekir. Dinler arasında görülen farklılık özde değil şekildedir. Şekilden çok öze önem veren Mevlânâ'ya göre şekil, içinde su olan değişik renk ve desenlerdeki kaplara benzer. Akıllı insan kaplardan ziyade içindekine, yani suya bakar. Suyun farklı bir formu olan buza da takılıp kalmaz. Nihâyetinde buz da eriyince suya dönüşür.²³ Buna göre kapları, diğer bir deyişle dinin formel kısmını birleştirme çabaları doğru olmadığı gibi lüzumlu da değildir. Önemli olan esasta birleşebilmektir.²⁴

Ayrıca, Mevlânâ'nın bütün dinleri özünde bir gören din anlayışının bir yansıması olarak kabul edebileceğimiz şu sözleri göstermektedir ki O, Yahudî, Hristiyan veya Müslüman tüm insanların gizliden gizliye Allah'a içten bir inanış sergilediklerine inanmaktadır.

*Mümin, Hristiyan, Yahudî, Mecusî, hepsi de o ulu sultana yüz tutar. Hatta taşın, toprağın, dağın, suyun bile Allah'a doğru gizli bir yönelişi vardır.*²⁵

Her din mensubu kendince Hakk'a yaklaşmaya çalışmakta, Hak da onların bu çabalarını izlemektedir.²⁶ Görünüşe takılıp kalırsak insanları, mabetlerine göre Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Budist diye ayırırız. Oysa Allah katında hangi dinden ve mezhepten olursa olsun bütün insanlar, O'nun kuludur ve ezelfî takdiriyle O'nun uygun gördüğü yollarda yürümektedirler.²⁷

²¹ İbni Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiye*, (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyyeti'l-Kübra, 1911), 3/132.

²² Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/101 (b. 1254-55).

²³ “Birisi bunu görse aslı nedir, bilmez; fakat sonunda bunun su olduğunu anlar ve esas hakkında şüphesi kalmaz.” Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, çev. A. Gölpinarlı, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 1/177 (b. 1671).

²⁴ Yunus Emre de dinleri tek bir çeşmeden sızan suya benzetmiştir:

*“Bir çeşmeden akan su acı tatlı olmaya
Edeptir bana yermek bir lüleden sızaram.”*

Bkz. Yunus Emre, *Divan*, haz. Mustafa Tatçı, (Ankara: Akçağ Yay., 1991), 136/3.

²⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/191-192 (b. 2419-20).

²⁶ “Padişahın kulağı, gözü pencerededir; erkek olsun, kadın olsun, kimin canı neye çalışıyor, onu gözetleyip durur.” Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/146 (b. 1824).

²⁷ Şefik Can, “Mevlânâ'ya Göre Din, İman ve Küfür”, 5. *Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1992), 21-22.

1.2. Dinlerin Gayelerinin Bir Oluşu

Dinlerin kaynak birliği yanında sûfilerimize göre, gayeleri de birdir. Her ne kadar dinlerin yol ve yöntemleri farklıysa da yoldan ziyade gayeye bakmak gereklidir. Çünkü yolların farklılığına dikkat kesilmek ikiliğe, ötekileştirmeye, düşmanlığa ve sonunda yok olup gitmeye yol açabilmektedir. Mevlânâ'nın ifadesiyle Mü'min, Mecûsî ve Yahudî'nin farklılığı bakış tarzından ileri gelmektedir.²⁸

Sırçaya değil ışığa bakmak, yollardaki farklılıklardan ziyade öze ve gayedeki birliğe bakmak gereklidir. Bu şekilde bakıldığında önceden ötekileştirilen insanlar ayrı değil bir, düşman değil dost görünür. Mevlânâ'nın deyişiyle, Kâbe'ye giden birçok yol bulunmasına rağmen sonunda bütün yollar Kâbe'de nihayet bulmaktadır. Şayet yolların farklılığına ve birbirlerine uzaklığına bakılacak olursa ayrılık çok büyüktür. Ancak bütün bu yolların gayesi, vardığı son menzil aynıdır.²⁹ Her ne kadar Kâbe'ye giden yollar farklı da olsa, yolcular oraya vardıklarında hedeflerinin aynı olduğunu fark edecek ve anlaşmazlıkları sona erecektir.

Mevlânâ, insanlığın en başından beri hakîkatin peşinde olduğunu söylemektedir. Hakikat, tıpkı Yaratacı gibi tektir. Hakîkati arayanlar yanlış yollara sapsalar bile, niyet hep gerçeği bulmaktır.³⁰ Testilerdeki suların bir leğene dökülmesi gibi bütün ibadetler ve övgüler sonunda Allah'a ulaşır.³¹

Mevlânâ, din farkı gözetmeksizin bütün insanları sevmiş ve inançlarına saygı göstermiştir. Onun tüm dinlere saygı göstermesi, bütün dinleri bir ve eşit gördüğü anlamına gelmez. Bu konuda Şefik Can'a göre Mevlânâ bütün dinleri bir görmemekte, sadece dinlerin hakîkatinin bir görmektedir.³² "İhtilaf, gidiş tarzındadır, yolun hakîkatinde değil"³³ sözü Mevlânâ'nın bu konudaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır.

Dinlerin aslının ve gayelerinin birliğini vurgulayan Mevlânâ'nın, yolların farklılığını hiç önemsemediği söylenemez. Ona göre, var olan farklar dikkate alınmalı ve akıllı bir varlık olan insan, hep daha iyiyi aramalı, onu bulmaya çalışmalıdır.³⁴ Nitekim Mevlânâ Mesnevi'de, "...âlemde hakîkatsiz hayal olmaz.... Her şey hak demek ahmaklıktır; fakat her şey bâtil diyen de şakidir."³⁵ demektedir.

Dolayısıyla Mevlânâ'nın tabiriyle, her din ve her mezhebin aynı derecede hak olduğunu düşünmek ahmaklığına ve kendimizinkinin dışındaki her dinin ve inancın bâtil olduğunu iddia

²⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/101 (b. 1256-58).

²⁹ Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fîh*, 91.

³⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/13 (b. 135); Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fîh*, 24; Abdülbâki Gölpinarlı, *Mevlânâ Celâleddin: Hayatı, Eserleri, Felsefesi*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1959), 205.

³¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/172 (b. 2122-25).

³² Can, "Din, İmân ve Küfür", 19-27.

³³ Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/40 (b. 500).

³⁴ Cafer Sadık Yaran, "İbn Arabî, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu", *İslâm ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 282.

³⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/224 (b. 2927-34, 2942).

etmek bedbahtlığına düşmemeliyiz. Bu açıdan bakıldığında Mevlânâ, dinler üstü bir inancı savunmamış, ancak tüm dinlerin aynı kaynaktan geldiğini ve aynı hakîkati tebliğ ettiğini dile getirmiştir.³⁶

Bütün bu izâhlardan sonra, aynı kaynaktan gelen ve aynı hedefe doğru giden dinlerin odağında yer alan hakîkat inancı nedeniyle yalnızca bir dinin bulunması gerektiği düşünülebilir. Aksi takdirde mevcut dinler adedince Tanrı tasavvuru, Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisi; dahası, pek çok doğru yaşam yolunun bulunması gerekir. Bu noktada sûfîlerin mevcut dinî çeşitliliği nasıl izâh ettikleri önem arz etmektedir.

1.3. Dinî Çeşitlilik

Dinî çeşitlilik sorunu esasında dinler tarihinin en eski ve en temel problemlerindendir.³⁷ Farklı dinlerin varlığı sosyolojik ve kültürel açıdan bir problem teşkil etmeyebilir. Fakat felsefî bakımdan, bilhassa din felsefesi bakımından dinî çeşitlilik meselesine bir açıklama getirilmesi önem arz etmektedir. Gerçekte, gerekçesi ne olursa olsun, bir dinî çeşitlilik bulunduğu inkâr edilemez. Öyleyse, insanları hakikate götüren, kurtuluşa ulaştıran yolun birden fazla olması mümkün müdür? Şayet dinlerin amaçları aynıysa neden farklılaşma vardır?

İmam Mâtürîdî, Hak dinin esasen tek olmasına rağmen dünyada farklı inançların bulunmasını gökten inen su sembolizmiyle izâh eder. Ona göre, gökten inen su aynı olmasına rağmen farklı bölgelerdeki toprağın renginin, kokusunun ve tadının farklı olmasından kaynaklanan bir çeşitlilik söz konusu olmaktadır. Tıpkı bunun gibi anlayışlar, kültürler ve gelenekler farklı olmasaydı her yerde ve zamanda tek din ve tek ümmet olurdu.³⁸

Gerçekten de bu sembolizm, farklı zamanlarda gönderilen elçilerin hepsinin de aynı dini getirmiş olmalarına rağmen dünyada mevcut olan dinî çeşitliliği anlamlandırmada önemli ipuçları vermektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, İmam Mâtürîdî, dinî çeşitliliğin görünüşteki sebebinin insan olduğunu; ancak gizli olan gerçek sebebinin ise ilâhî hikmette aranması gerektiğini düşünmektedir.³⁹

Dinlerin çeşitli oluşunu Hakk'ın irâdesi, merhameti ve hidâyeti olarak değerlendirmemiz gerektiğini düşünen İbnü'l-Arabî'ye göre, her şeyin ilâhî emirle var olduğu gerçeğinden hareketle dinlerin de ilâhî emir olmadan var olamayacağı açıktır. İlahî emir, İbnü'l-Arabî tarafından tekvînî (ontolojik) ve teklîfî (şer'î) emir olarak iki kategoride ele alınır.⁴⁰ Birincisi mutlak itaat, isyan

³⁶ Bkz. Halil Yanbul, *13. Yüzyıl Anadolu Halk Sufizminde Dinsel Çoğunluk: Mevlânâ Örneği*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 63. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ gibi düşünürler, diğer dinlere yönelik bakışları konusunda her ne kadar bir öz ve müteâl gerçeklik bakımından dinlerin hepsinin bir olduğunu imâ etmekte iseler de Muhammedî şeriatı her zaman tafdîl etmişlerdir.

³⁷ Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2004), 61.

³⁸ İmâm Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, (İstanbul: Topkapı Sarayı ve Müzesi Kütüphanesi, 180), 309ab'den aktaran Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Dinî Çoğulculuk*, (İstanbul: 1995), 99.

³⁹ Özcan, *Mâtürîdî'de Dinî Çoğulculuk*, 100.

⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 4/430; 2/593.

edilememe ve zorunluluk üzerine bina edilmiştir. İkincisi ise, yani şer'î emirler insan hürriyeti ile isyan edilebilir mahiyettedir. Ontolojik emir mutlak, kat'î ve değişmezken, şer'î emir göreceli olmakla birlikte tarihsel, sosyal ve kültürel şartlara ve ihtiyaçlara göre değişkenlik gösterebilir. Bu mânâda, “Allah'ın emirlerini onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik.” (İbrahim, 14/4) âyeti, peygamberlerin getirdiği mesajdaki şekilsel farklılıklara bir delil mahiyetindedir.

İbnü'l-Arabî, şer'î emre itaat etmenin insanı doğrudan saadete ulaştıracağını; yalnızca ontolojik emre itaat durumunda ise kişinin geçici bir azaptan sonra mutluluğa erişeceğini düşünür. Zira kâinattaki her şey esasen Allah'ın Zâhir ismiyle ortaya çıktığı için dinlerin de bu açıdan değerlendirilmesi gerekmekte olup doğru din ve yanlış din ayrımı gerçeği yansıtmamaktadır. Bütün inançlar, Kur'ân-ı Kerim'de ifade edilen ontolojik hakikatler nedeniyle Allah'ın dinidir.⁴¹ Diğer taraftan İbnü'l-Arabî, “Kurtuluşun ve saadetin yolu, sadece vahye dayanan din ile tesis edilendir”⁴² sözünü de dikkatlere sunmayı ihmal etmez. Sûfilerimizin dinî çeşitliliğin varlığını, ilâhî ve beşerî sebepler olmak üzere iki sâikle izâh etmeye çalıştıkları söylenebilir.

1.3.1. Ontolojik/İlâhî Nedenler

Dinî çeşitlilik, her şeyden önce ilâhî takdirin bir gereğidir. Allah isteseydi bütün insanlığı tek bir ümmet yapar ve hidayet ederdi. Ancak Allah insanları rahmet ve hikmetinin bir gereği olarak farklı farklı yaratmıştır. Allah'ın insanları milletlere ayırması⁴³ ve değişik zamanlarda elçiler göndermesi,⁴⁴ dinde zorlamayı yasaklaması⁴⁵ gibi birçok âyet bu çeşitliliğin ya da kesretin bir vâkıa olarak kabulünü gerektirmektedir. Yine Cenab-ı Hakk'ın “Rabbin dileseydi yeryüzünde herkes iman ederdi” (Yunus, 10/99) buyurması, inanç farklılığının dünyanın değişmez bir kaderi olduğunu göstermektedir.

Tüm dinlerin Allah'tan geldiğini, her ma'bûdun aslında Hakk'ın birer tecellîsi olduğunu belirten, ancak İslâm'ı doğruluk ve kurtarıcılık bakımından bütün dinlerden üstün gören İbnü'l-Arabî, tüm inançları belli bir ölçüde “doğru” kabul eder. Şöyle ki, Hak, mutlak olarak hakîkattir. Bunun haricindeki her şey, O'nun evrendeki tezâhürleridir. Mutlak Hakikat her şeyi kapsayıcıdır. Var olan her şey bu Hakikat'in bir yansımasıdır. Bu açıdan her inanç sınırlı ve bozulmuş bile olsa

⁴¹ İsrâ, 17/44.

⁴² İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 2/148.

⁴³ Hûd, 11/118-119.

⁴⁴ Fâtır, 35/24; Bakara, 2/213.

⁴⁵ Bakara, 2/256.

hakîkatin bazı yönlerini temsil eder. Şayet bir inanç bir yönüyle hakîkate denk düşmeseydi, o inanç var olmazdı.⁴⁶ Varoluşta bir hata olamaz, çünkü bütün mahlûkat Hakk'ın dilemesiyle var olur.⁴⁷

Kâinattaki her şey Hakk'ın sıfat ve isimlerinin birer tecellîsi olduğu için birbirine zıt zannedilen durumlar aklın kavrayamadığı bir hikmet sebebiyledir. Her din ve mezhebin müntesipleri de Onun isteğine göre hareket etmekte, Onun tayin ettiği kader üzere yol almaktadır.⁴⁸ Bu sebeple hiçbir insan inancı yüzünden tenkit edilmemeli ve hor görülmemelidir. Mevlânâ, Hakk'ı arayan her bir inancı, aynı hakîkate ulaştıran gizli merdivenlere benzetir.⁴⁹

Bu bağlamda, “madem hedef aynı ise neden farklı yollar var?” sorusu akla gelmektedir. Maide Sûresi 48. âyette belirtildiği üzere Allah'ın her bir kulu için bir yol/şeriat belirlemiş olması dikkate alınacak olursa dinî çeşitliliğin ilâhî bir kural olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Allah, âyette ifade edildiği gibi insanların hayırdaki yarışmalarına ve Allah'ı daha iyi tanımalarına vesile olması için açıkça dinlerin çokluğunu murâd etmiştir.

Sûfî düşüncede, Allah'ın dinlerin çeşitliliğini dilemesinin sebebi, insanları farklı şekillerde ilâhî isim ve sıfatlardan haberdar edebilmektir. Nitekim her din ilâhî irâdenin farklı bir boyutunu yansıtmaktadır. Bu sebeple, dinlerin çokluğu ve farklılığı ilâhî varlığın sonsuz zenginliğinin bir neticesidir.

1.3.2. Beşerî Nedenler

İnsanın doğasındaki en köklü fenomen Allah inancıdır. Ancak bu inancın tevhid akidesine uygun olması teklifdir. Bunun sadece akılla gerçekleştirilmesi imkânsızdır. Akıl, bir yaratıcının varlığını keşfetme yeteneğine sahiptir ancak tevhid akidesine ulaşabilmek için vahyin yardımına muhtaçtır. Bunun içindir ki Allah, peygamberleri aracılığıyla isimlerini ve sıfatlarını bildirmiş, insan

⁴⁶ Dinlerin, öz olarak aynı olmakla birlikte, hakîkatin şeklen farklı formları olduğunu vurgulayan Hallâc-ı Mansûr da (ö. 309/922), Mutlak Varlığın bir form/sûret içerisine sığmayacağını, her sûretin hakîkatin bir yönünü yansıttığını düşünür. Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Hak ve Aşk Şehidi Hallac-ı Mansur ve Eseri*, (İstanbul: Yeni Boyut, 1997), 401. Vahdet-i vücûd savunucularından Mahmud Şebüsterî (ö. 720/1320) de dinlerin çeşitliliği konusuna İbnü'l-Arabî ile aynı zaviyeden bakar. Hikmetin evrensel olmasından yola çıkan Şebüsterî, tüm dinleri hakîkate ulaştıran birer vasıta olarak görür. Ona göre itikad edilen her varlığın hakikate uygun düşen bir yönü bulunmaktadır. Bkz. Mahmud Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, (İstanbul: MEB Yay., 1968), 71. Çünkü her şey Hakk'ın tecellî ettiği bir mazhar konumundadır. Hakikat tek olmasına rağmen yolların çokluğu, tecellîlerin çeşitli olmasından ve insanların algı farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bkz. Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, 14, 26, 78.

⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 2/267. Ebu Bekir el-Vâsıtî'ye (ö. 320/932), “Allah'ı inkâr etmek de Allah'ın irâdesi ve halkı/yaratması ile midir?” diye sorulduğunda O, “Küfür ve iman, dünya ve âhiret Allah'tandır, Allah'adır, Allah iledir, Allah içindir. İbtida ve inşâ bakımından Allah'tandır, dönüş ve nihayete eriş bakımından Allah'adır, bekâ ve fenâ bakımından Allah iledir, kulların fiilleri mülkiyet ve yaratılış bakımından Allah'a aittir” şeklinde cevap vererek gerçekleşen her şeyin Allah'ın irâdesi çerçevesinde meydana geldiğine işaretler, farklı dinlerin mevcudiyetini bahsi geçen mülkiyet ilkesine dayandırmaktadır. Bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yay., 1978), 69.

⁴⁸ Can, “Din, İmân ve Küfür”, 20.

⁴⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, 5/210 (b. 2556-2558). Mesnevi şârihi Şefik Can'ın yorumu için bkz. Can, “Din, İmân ve Küfür”, 21.

zihninin kavrayabileceği ifadelerle kendisini tanıtmıştır.⁵⁰ Mevcut Allah tasavvurları açısından insanlık tarihine bir göz atılacak olursa politeist dinlerden ilâhî dinlere kadar insanların algı kapasitelerinin, bilgi ve uygarlık seviyelerinin etkili olduğu görülecektir. Bu hususu İbnü'l-Arabî şu sözlerle izâh eder: “Allah'tan geleni algılamada insanların fitratları muhteliftir. Herkesin Allâh'ın dinini kavraması kendi kabiliyetine göre değişir.”⁵¹

Bazı insanlar Mutlak Tanrı'yı ararken, bazıları celâl sıfatına âşinadır ve tenzihe yönelirler; yine bazıları cemalî sıfatlara meyillidir ve Allah'ı teşbih yoluyla bilirler. Ancak, hepsinin Tanrısı birdir. Çünkü, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışına göre farklı tanrılar tek Mutlak Tanrının tecellîleridir. Herkes kendi yapısına uygun olan Tanrı'ya tapar.⁵² İbnü'l-Arabî bu konuda şu sözleri sarfeder:

“Kâmil kişiler, O'nu, O'nun kendini âşikâr ettiği her şekilde tanır. Diğerleri, O'nu sâdece kendi itikadlarına göre tanır ve O'nun kendini âşikâr ettiği diğer şekillerini inkâr eder. Kendi inancına olan bağlılığı ve diğer inançları inkâr etmesi hiçbir sûrette bitmez.”⁵³

İlâhî irâde varoluşta hiçbir şeyin tekrarını istemez. Ebu Tâlib el-Mekkî'nin ifadesiyle, “Hak kendini iki ayrı kimseye aynı sûrette göstermez. Tek bir sûrette de iki defa tecellî etmez.”⁵⁴ Bu söz, zihinlerde tecellîlerin çeşitli olduğu düşüncesine yol açsa da, aslında Hakk'ın âlemdeki tecellîsi tektir; ancak tecellîgâhların istidatlarının değişmesiyle mazharlarda çoğalır. Her insan Allah'a iman noktasında bir tasavvura sahiptir; eğer Allah, bu tasavvurun dışında başka bir şeyle tecellî ederse, Allah'ı inkâr eder. Ama onların Allah için düşündükleri tasavvura göre tecellî gerçekleşirse Allah'ı tanırlar.⁵⁵ “Her insan eşsiz bir tecellî ve itikadı temsil eder. Tam olarak aynı itikada sahip iki ayrı insan yoktur, çünkü herkes hakîkatin asla tekrarlanmayan tecellîlerinden ibarettir.”⁵⁶

Her insanın farklı olması değişik itikâdların meydana çıkmasına neden olmaktadır. Hakk'ın tecellîsinin aynı sûrette tekrar etmemesi ve her yeni tecellînin farklı ilâhî isimlerle ilintili olmasından dolayı her bir insan Allah'ın ayrı bir tecellîsine şahitlik edecek ve Allah hakkında kendine özel bir bilgi ve inanca ulaşacaktır. Bu bağlamda İbnü'l-Arabî, Allah'ın tecellîlerinin inançlar sûretinde de görülebileceğini ifade eder.⁵⁷

⁵⁰ İbrahim Coşkun, “Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu”, *Tasavvuf (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)* 9/21 (2008), 117.

⁵¹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 2/219.

⁵² Bkz. Toshihiko Izutsu, *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*, (Berkeley: University of California Press, 1984), 83.

⁵³ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 3/132.

⁵⁴ Bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: 2. Baskı, Litera Yay., 2007), 2/78, 310.

⁵⁵ William C. Chittick, *Hayâl Âlemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 200.

⁵⁶ Chittick, *Hayâl Âlemleri*, 206.

⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 1/266.

Mevlânâ'ya göre insanların farklı Tanrı tasavvurlarına sahip olmalarının nedenleri arasında; insanların bakış açılarının farklı olması⁵⁸, birbirlerini tanımamaları, dillerinin farklı oluşu, şüphecilikleri, birbirlerinin düşünce ve duygu dünyalarından habersiz olmaları gibi hususlar sayılabilir.⁵⁹ Mesnevî'de anlatılan bir hikâyeye göre, hepsi üzüm almak istedikleri halde farklı dillerde konuştukları için anlayamayan ve nihayetinde kavgaya tutuşan dört arkadaşın durumu konuyu çok güzel bir şekilde özetlemektedir.⁶⁰

O, insanların dar düşünce kalıplarına sahip olduğuna değinerek, Mü'minle Mecûsînin ve Yahudînin ayrılığının, farklı bakış açısından kaynakladığını savunmaktadır.⁶¹ Din konusuna bu denli geniş bir zaviyeden bakan Mevlânâ, insanlar arasındaki ayrılığın bu hakîkati anlayamamaktan ileri geldiğini düşünmektedir.⁶² Mevlânâ'ya göre, yetmiş iki milletin birbirinin dinî yaşantısından haberdar olmaması ve birbirlerinden şüphe etmeleri, inançların ve yolların farklı olmasına neden olmaktadır.⁶³ Bütün bunlara ek olarak insanın bilgisizliği ve anlayışsızlığı da mevcut dinî farklılıkların nedenlerinden birisidir.⁶⁴

Şu halde İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'ya göre, dinlerin hakikati, aslı ve gayesi bir olmasına rağmen dünyada mevcut olan dinî çeşitlilik; Allah'ın zâtının kavranılamaz oluşu ve hikmetine dayalı takdirinin yanında, insanların bakış açısından, ötekinin dilini anlayamama ve birbirlerinden şüphe etme gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

2. Öteki'nin Konumu/Diğer Dinlere Bakış

Müslümanların diğer dinleri nasıl değerlendirmesi gerektiği hususunda iki farklı yaklaşım göze çarpmaktadır. Birincisi şeriatı merkeze alıp ilâhî gazabı önceleyenlerin yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, bazı durumlarda kendileriyle aynı görüşte olmayan Müslümanlar bile kâfir kabul edilebilmektedir. Bu kabul için kâfir, putperest, Yahudî ve Hristiyanlar'ın inanç ve pratiklerini kınayan Kur'ân âyetlerinin delil olarak sunulduğu görülmektedir. Diğeri ise rahmet penceresinden bakanların yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, gayrimüslimlerden samimi ve iyi olanların, iyi Müslümanlar gibi âhirette kurtuluşa ereceklerine inanılır.⁶⁵ Diğer dinlere bakış noktasında İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın farklı bir duruş sergilediklerini söyleyebiliriz. Genel olarak onların diğer din mensuplarını tamamıyla dışlayıcı bir tutum içerisinde olmadıkları âşikâr olmakla birlikte, ne gayrimüslimleri inanç ve dinî pratikleri açısından tümüyle kabul ettikleri, ne de diğer dinleri kurtuluş ve saadete ulaştırma bakımından İslâm'la eşit tuttukları söylenebilir.

⁵⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/101 (b. 1254-1259).

⁵⁹ Yaran, "Öteki'nin Durumu", 280-281.

⁶⁰ Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/283 (b. 3681-3687).

⁶¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/101 (b. 1256-58).

⁶² Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/297 (b. 3755-56).

⁶³ Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/121 (b. 1495-1504).

⁶⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/65 (b. 855-56).

⁶⁵ Chittick, *Hayâl Âlemleri*, 14-15.

Fütûhât'ta yer alan ifadelerinden hareketle ilâhî dinlere bakışı bağlamında İbnü'l-Arabî'nin, Yahudilik ve Hristiyanlığı orijinal halleriyle doğru bulduğu; ancak İslâm dininin onlara nispetle daha doğru ve daha kâmil olduğuna inandığı söylenebilir.⁶⁶

İbnü'l-Arabî'ye göre, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın getirdiği inanç esaslarına inanmak, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dinin de bir gereğidir.⁶⁷ Zira "Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği din Hz. İsa'nın müjdelediği dindir.⁶⁸ Hz. İsa, Hz. Muhammed'e (a.s.) vahyedilmiş olan dini tebliğ etmekle görevlendirilmiş Allâh'ın elçisidir."⁶⁹

İbnü'l-Arabî'ye göre, Yahudilik ve Hristiyanlıkta hak dinin unsurlarından mutlaka bir şeyler bulunmakla birlikte, din nâmına ortaya koydukları bir takım hususlar hakîkî dinden (İslâm) değildir.⁷⁰ Bu çerçevede İbnü'l-Arabî'nin, Ehl-i Kitâb'ın din adına sunduğu her şeyi kabul ettiği söylenemez.⁷¹

Mevlânâ da İbnü'l-Arabî gibi, her inancın bir hakîkat tecellîsi taşıdığını düşündüğünden hiçbirini dışlamaz.⁷² Divân-ı Kebîr'de geçen "*Kâbe'de de ma'bûdum sensin havrada da; yukarıdan da maksadım sensin, aşağıdan da*"⁷³ sözüyle her yerde ibadet edilenin aynı Tanrı olduğuna vurgu yapmaktadır. Mevlânâ'ya göre, Tanrı hiçbir dinî geleneğin sınırlarına sığmaz ve herkes Onu kendi sınırlılıkları içinde tecrübe etmektedir.⁷⁴ Bu nedenle Mevlânâ'ya göre, başkalarını hakir görmek,

⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 3/410.

⁶⁷ Bu düşünceyi destekler mahiyette vahdet-i vücudun ilk temsilcilerinden sayılan Hallâc-ı Mansûr, İslâm'ın diğer dinlerin bir halkası olduğunu, ilâhî dinlerin, hakîkatin farklı birer tezâhürü olarak insanları doğru yola ilettiğini düşünür. Hallâc'a göre bütün dinler Allah'ındır ve her bir dinle bir topluluğu meşgul etmektedir. Her topluluk kendisi için seçilmiş olan dini takip etmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık ve diğer dinlerin amacı birdir. Ona göre dinler, değişik bakış açılarıyla bir olan hakîkati görmeye çalışmaktadırlar. "Aslında herkes aynı şeyi aramaktadır. Ne var ki, kullandıkları isim ve sıfatlarda farklılıklar vardır." Bkz. Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr*, 401; Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, *el-Hallâc, Şehidüt-Tasavvufî'l-İslâmî*, (Kâhire: 1996), 165.

⁶⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 1/224.

⁶⁹ İbnü'l-Arabî *Fütûhât (ar)*, 2/5. Bâyezîd Bistâmî, "Bir kul, Allah'ın Hz. Muhammed'e verdiği kurbîyyeti, Hz. Musa'ya verdiği yakınlığı, Hz. İbrahim'e verdiği dostluğu, Hz. İsa'ya verdiği izzeti bulmadıkça hakîkat makamına erişemez" [Süleyman Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî*, (Ankara: T.D.V. Yayınları, 1994), 183.] derken bu gerçeği ifade etmeye çalışmaktadır. Ona göre, Allah bu durumu ezelden takdir ettiği için insanları inançlarından dolayı mazur görmeli ve kınamamalıdır. Diğer bir deyişle, insanlar sahip oldukları inançları açısından değil, hakîkatin farklı tezâhürleri olarak değerlendirmelidir:

"Kim halka zâhir ilmi ile bakarsa onları mahvetmiş, Allah'tan uzaklaştırmış olur. Halka hakîkat gözüyle bakan onları mazur görür, onlar için Hakk'a giden yol olur. Halka halk gözüyle bakan onlardan nefret eder, halka Hâlık'ın gözüyle bakan onlara merhamet eder." Bkz. Uludağ, *Bâyezîd*, 100.

⁷⁰ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 2/207.

⁷¹ Bkz. Dilaver Güner, "İbn Arabî'de "Dinlerin (Aşkın) Birliği" ve "İbâdet" Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme", *Tasavvuf 11* (2003), 20.

⁷² Ali Bolat, "Tasavvuf Geleneğinde 'Öteki' Algısı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 69.

⁷³ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, 6/242 (b. 2407).

⁷⁴ "Mademki sûretler kuldur; Tanrı'ya sûret deme; O'nu sûret sanma; O'nu bir şeye benzetmeye kalkışma... Şu halde hakîkatte

Onları *kâfir* kabul edip kendisini mümin yarattığı için Allah'a şükretmek, dalaletten ve halkı kandırmaktan başka bir şey değildir. Böyle bir davranışın peygamberlerin ve evliyaların terazisinde yeri yoktur.⁷⁵

Mevlânâ'nın belirttiği gibi bu gök kubbenin altında camide el açıp yakaran Müslüman, kilisedeki Hristiyan ve havradaki Yahudi Allah'a tapmaktadır. Görünüşe takılacak olursak insanları mabetlerine göre Müslüman, Hristiyan, Musevî, Budist vb. sınıflara ayırırız. Hâlbuki hangi din ve mezhepten olursa olsun, bütün insanlar Allah'ın kulları olup ezeli takdiriyle O'nun çizdiği yollarda yürümektedirler.⁷⁶

Allah katında küfrün bile bir hikmeti olduğunu düşünen Mevlânâ'ya⁷⁷ göre insanları oldukları gibi kabul etmek Allah'ın takdirine boyun eğmek anlamına gelir. Zira inançlarından dolayı insanları kınamak ve onları hor görmek, bir bakıma Allah'ın takdirini ve ilâhî hikmeti anlamamaktır.⁷⁸ Mevlânâ'nın hoşgörüsü, inanç farklılıklarını ortadan kaldırmayı değil, insanları mevcut halleriyle hoş görmeyi öğütleyerek çok dinli ve çok kültürlü bir toplumda barış içinde yaşamının yollarını göstermiştir.

Mevlânâ'nın gayrimüslimlere bakışını şu şekilde formüle etmek mümkündür; “*teoride, kandilden çok ışığa bakmak, pratikte de ayırmaktan çok birleştirmek*”.⁷⁹ Bu bağlamda Mesnevi’de geçen “Musa ve Çoban” hikâyesinde⁸⁰ Hz. Musa, “*farklı olan, yanlış olandır*” yaklaşımıyla çobanı azarlamakta ve çobanın ibadet tarzını eleştirmektedir. İnsan bazen doğru bildiklerine öyle sıkı bağlanır ki

---

herkesin taptığı Hak'tır.” Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/296-297 (b. 3748, 3755-56).

⁷⁵ Can, *Mevlânâ, Hayâtı, Şahsiyeti, Fikirleri*, 145.

⁷⁶ Bu bağlamda Niyâzî Mısırî'ye (ö. 1105/1694) ait şu dörtlük dikkat çekicidir:

“*Bu cihânın halkına bir yolum uğrar benim,
Cem edip bunca kumaşı bir bedestân olurum...
Gâh Nasârâ, gâh Yahudî, gâhî Tersâ, gâh Mecûs,
Gâhî Şîa, gâh olur Sünnî-Müselmân olurum.*”

Bkz. Niyâzî-i Mısırî Halvetî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, haz. Mustafa Tatcı, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 477-78. Anadolu irfan geleneğinin önemli şahsiyetlerinden Yunus'un engin gönlünde de öteki peygamberler ve onların ümmeti olan insanlara karşı derin bir anlayışa, empatiye, sevgiye, dostluğa dayalı geniş bir yer vardır. Yunus söz ve davranışlarında da ötekilere yer vermekten ve bazen dinî mekânlarında bile onlarla birlikte olmaktan çekinmemiştir. Aşağıdaki beyitlerde onun, gerçekte veya en azından gönlündeki hayal âleminde, kiliseye gidip İncil okuyabildiği anlaşılmaktadır:

“*Bir dem varır mescitlere yüzün sürer onda yere
Bir dem varır deyre girer İncil okur ruhbân olur.*”

Bkz. Yunus Emre, *Divân*, 70/15.

⁷⁷ “...Küfür bile yaratana nispetle bir hikmettir. Fakat bize nispet edecek olursan bir âfet, bir felâkettir.” Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/159 (b. 1995-97).

⁷⁸ Bkz. Osman Güner, “Dünya Barışına Bir Katkı Olarak Mevlânâ'da ‘Öteki’ Olgusu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 24-25 (2007), 41.

⁷⁹ Yaran, “Öteki'nin Durumu”, 285.

⁸⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/132-135 (b. 1720-1759).

doğrunun başka bir formunu düşünemez. Bu hikâyede çoban, doğruyu-yanlışı bilmeden gönülden ibadet etmekte ve sevgisini kendine has bir üslupla dile getirmektedir. Oysa Musa ona doğrusunu göstermeye çalışırken, onun bildiği tek yolu da yok etmiştir. Çobanın ibadet biçiminin putperest özellikler taşıdığı doğrudur; ancak “bazı inanma durumları vardır ki, bir putperest gerçek Tanrı’ya inanır gibi inanırken, gerçek Tanrı’ya inanan da, inanma biçiminde putperest belirtiler gösterebilir. Musa ile çoban arasında geçen bu metaforik öyküde de benzer bir durum söz konusudur. Çobanın inanma biçimindeki içtenlik onun inancını sahipsiz bir inanma durumuna dönüştürmüştür.”⁸¹

Mevlânâ'nın gayrimüslimlere bakışı zâhirî ve bâtinî açılardan değişkenlik arz etmektedir. Mevlânâ, zâhirde kâfir bile olsa gayrimüslimleri dışlamamaktadır; Mesnevî’de zikrettiği “*Hiçbir kâfiri hor görme! Olur ya Müslüman olarak ölebilir!*”⁸² sözü ile küfrü hoş görmediğini, bilakis kâfirin küfründen dönerek iman etme ihtimalindeki ümide vurgu yapmaktadır. Bâtında ise Allah’ın takdir ve hikmetine uygun hareket ederek daha hoşgörülü bir tutum sergilediği göze çarpmaktadır.⁸³

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'ya göre, İslâm'ın dışında olan dinler Hak Din değildir; ancak Hakk'ın irâde ve takdir ettiği dinlerdir. Dinlere bakış konusunda meselenin özünü, yolların üstünlüğü değil, inanan kimsenin Allah’a teslimiyeti ve bağlılığı oluşturmaktadır. Zira insanın asıl hedefi Hakk’a ulaşmaktır. Mevlânâ'nın, Hakîm Senâî'den (ö. 525/1131) naklettiği “*Seni yoldan alıkoyan şey; ister küfür sözü olsun, ister iman... Seni dosttan uzak düşüren nakış; ister çirkin olsun, ister güzel... İkisi de birdir*”⁸⁴ sözü bu düşüncenin bir ifadesidir. Allah’tan başka şeylerle meşgul olmak gayretullahı dokunur. Bu sebeple insan hiçbir zaman asıl hedefinin Allah’a ulaşmak olduğunu hatırdan çıkarmamalıdır.

İlâhî şeriatların doğruluğuna inanmakla beraber aralarında hiyerarşik bir sıralama yapan İbnü'l-Arabî'ye göre, Muhammedî şeriat aynasından yansıyan Hakîkat, en kâmil, en dengeli ve en güzel olanıdır.⁸⁵ Özelde İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın, genelde ise bütün Sûfilerin, bir yandan diğer dinlerin var olmalarına izin verirken diğer yandan gayrimüslimlerin İslâm’a girmeleri yönündeki çabaları gözden kaçırılmamalıdır. Tasavvuf eserlerinde sûfilerin Hristiyan ve Yahudî din adamlarıyla diyaloglarını anlatan menkıbelerin hemen hemen hepsinin ihtida ile sonuçlanması,⁸⁶ farklı inançlardaki insanları hor görmediklerini; ancak bu inançları tasvip etmedikleri gibi İslâm’la da eşit tutmadıklarını ispatlar mahiyettedir.

⁸¹ Vefa Taşdelen, “Mevlânâ ve Kierkegaard’da Birey ve Tanrı ilişkisi”, *Turkish Studies* 8/6 (2013), 724.

⁸² Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/194 (b. 2451).

⁸³ Gölpınarlı, *Mevlânâ*, 204-205.

⁸⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/141 (b. 1763). Bu anlamda “*Hangi şey ki seni yoldan çıkarır, Küfr ü iman oluşu yeksândır. Hangi şey ki seni yoldan alıkor, Güzeli, çirkin de küfrândır.*” Sözü için bkz. Mevlânâ, *Mecalis-i Seb’a*, çev. Mehmet Hulusi, (İstanbul: 2001), 194.

⁸⁵ İbn Arabî, *Fütûhât (ar)*, 3/251. Bu gerçek Yunus Emre’nin şu sözlerinde açıkça dile getirilmektedir: “*Yarattı yetmiş iki türlü dili. Arada üstün kodu Müselmânı.*” Bkz. Yunus Emre, *Divân*, 253/5.

⁸⁶ Carl-A. Keller, “Perceptions of Other Religions in Sufism”, *Muslim Perceptions of Other Religions a Historical Survey*, Ed. Jacques Waardenburg, (New York: Oxford University Press, 1999), 24-25.

3. İslâm'ı Diğer Dinlerden Üstün Tutmaları

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ düşünce bazında bütün dinlerin Allah'ın takdiri ile var olduklarını ve bu mânâda hakiki/gerçek olduklarını söylemişlerse de pratikte Müslüman ve gayrimüslim ayrımını hep yapmışlar ve İslâm'ı diğer dinlerden her zaman üstün tutmuşlardır. İbnü'l-Arabî, bu yolun “hiçbir şakâvetin uğramadığı, kolay, bozulmamış ve kirlenmemiş bir yol” olduğuna dikkat çektikten sonra, diğer yollar hakkındaki düşüncesini şöyle açıklar: “Öteki yolun sonunda da saadete ulaşılır, ne var ki, o yol üzerinde çöller, korkular, yol kesen haydutlar ve zehirli yılanlar vardır. Hiç kimse onların azabını çekmeden o yolun saadetine ulaşamaz.”⁸⁷

Eflâkî'nin naklettiğine göre, Mevlânâ bir seferinde Deyr-i Eflâtun manastırını ziyaret eder ve kırk güne yakın bir hücrede halvet eder. Manastırın papazı Mevlânâ halvetten çıktığında ona, Meryem Sûresinin 70 ve 71. ayetlerini okuyarak “*mademki herkes cehenneme girecek İslâm'ın üstünlüğü nereden kaynaklanıyor?*” diye sorduğunda, Mevlânâ bir cevap vermez. Bir müddet sonra şehre doğru yola koyulur. Rahip de onun ardından gitmeye başlar. Mevlânâ aniden orada bulunan bir fırına girer. Mevlânâ rahibin siyah ince ipek elbisesini alır ve kendi feracesini üstüne sarıp fırına atar. Büyük bir duman çıktığını gören rahip, bir süre bekledikten sonra fırıncının feraceyi çıkarıp Mevlânâ'ya giydirdiğini görür. Ferace tertemiz olmuştur. Onun ipek elbisesi ise tamamen yanmıştır. Mevlânâ “*Biz böyle gireriz, siz de böyle girersiniz*” diye cevap verir.⁸⁸

Son tahlilde, kulluğun en mükemmel şekli Hâtemü'l-Enbiya olan Hz. Muhammed'in getirdiği şeriat ve son din olan İslâm'la mümkündür. Bununla birlikte Allah tarafından gönderilen bütün peygamberler, insanları Allah'a imana çağırarak üzere vazifelendirilmişlerdir; kendilerine değil. Her ne kadar işin doğasında önce davet edene inanmak gerekirse de nihai gaye Allaha iman ve ona kulluktur. Bu kulluğun yapılış şeklinde elbette ki farklılıklar olacaktır. Önemli olan kulluktaki samimiyet ve ihlastır. Zaten hangi dinden olursa olsun Allah'ın rızasını kazanmak ve âhirette kurtuluşa ermek için imanla birlikte salih amel şartı yok mudur? Yunus'un mısralarında ifade edildiği gibi;

“Hak'dan artık kimse bilmez kâfir müselmân kim durur

*Ben kılarım namâzımı Hak geçirirse nâzımı*⁸⁹

Kimin sırrın kim bile çün erilmez bu hâle

*Yarın anda belli ola Müslüman mürtedimiz.*⁹⁰

⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 3/418. Müfessirler, Yahudi, Hristiyan ve Sabiilerden Allah'a ve âhiret gününe inanıp salih amel işleyenlerin mükâfatlandırılacağını haber veren Bakara Sûresi'nin 62. âyetinin, İslâm'dan başka hiçbir dinin kabul edilmeyeceğini deklare eden Âli İmrân Sûresi'nin 85. âyetiyle neshedildiğini, dolayısıyla son din İslâm'ın önceki şeriatların hükümünü kaldırdığını savunurlar. Ancak İbnü'l-Arabî'ye göre, İslâm'ın en mükemmel din olması ve kendinden önceki dinleri neshetmesi, vahye dayalı diğer dinlerin bâtıl ve hükümsüz olduğu anlamına gelmez. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât (ar)*, 3/153.

⁸⁸ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, (İstanbul: 1973), 1/488-489.

⁸⁹ Yunus Emre, *Divân*, 234/10.

⁹⁰ Yunus Emre, *Divân*, 104/13.

Sonuç

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın gayrimüslimlere bakışını farklı kılan temel etkenlerden birisi de onların din algısıdır. Mevlânâ'nın dinlere bakışını, teoride “kandilden çok ışığa bakmak”, pratikte de “ayırmaktan çok birleştirmeye çalışmak” şeklinde formüle etmek yanlış olmayacaktır. Bu açıdan o, farklı dinden insanlara, önce insan olduğu için kucak açmaktadır; ancak bazılarının iddia ettiği gibi, “*hangi dine mensup olursa olsun insanlar hak yoldadır*” şeklinde bir düşünceye sahip değildir.

İbnü'l-Arabî, vahdet âleminde, varlığın birliğinden hareketle bütün insanları ve dinleri aynı kaynaktan gelmelerinden dolayı “Allah'ın ailesinin bir ferdi” görürken; pratikte, diğer bir ifadeyle kesret âleminde ise Müslümanı gayrimüslimden, İslâm'ı ise diğer dinlerden üstün tutmuştur. Burada vahdet ve kesret âlemi açısından gayrimüslimlere bakış noktasında bir farklılık göze çarpmaktadır. Zira güzel/husn Allah'tan olduğu gibi çirkin/kubh da Allah'tandır. Aynı bunun gibi yaratılan her şeyin Allah'tan olması, onların hepsinin Allah indinde denk ve makbul olduğu mânâsına gelmemektedir.

Halka Hakk'ın nazarıyla bakan sûfilerimiz, mahlûkata rahmet nazarı ile bakmışlardır. Ayrıca insanların inançlarında kendi hür irâdeleri kadar ilâhî takdirle birlikte yaşadığı çevrenin de etkili olduğu düşüncesinden hareketle gayrimüslimlerin mazur görülmesi gerektiği düşüncesinde olmuşlardır.

Onlar, yeni bir mezhep veya din kurmadıkları gibi, gayrimüslimlerin görüşlerini benimsemiş de değillerdir. Onlara göre, çeşitli inançlara sahip olsalar bile insanları bir merkezde toplayıp hoşnut eden bir prensip varsa, o da bütün dinlerin özü olan İslâm'dır. İslâm'ın dışındaki dinler Hak Din değildir; ne var ki Hakk'ın irâde ve takdir ettiği dinlerdir. Onların dinlere bakışı hususunda meselenin özünü, yolların üstünlüğü değil, inanan kimsenin Allah'a teslimiyeti ve bağlılığı oluşturmaktadır.

İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın din anlayışında belli bir topluluğa ait inançlar ve dogmaların sınırlarına sıkışmayan bir evrenselliğin izlerini görmek mümkündür. Öyle ki İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın, nefret ve şiddeti artıran bir *ötekileştirme* söyleminin aksine din ve millet farkı gözetmeksizin bütün insanlara karşı hoşgörüyü öğütlediklerine şahit olmaktayız.

Kaynakça

- Aslan, Adnan – Kutluer, İlhan – Kılıç, M. Erol. *Seyyid Hüseyin Nasr'da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk*. İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2004.
- Bolat, Ali. “Tasavvuf Geleneğinde ‘Öteki’ Algısı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 43-73.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400.
- Can, Şefik. “Mevlânâ'ya Göre Din, İman ve Küfür”. 5. *Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*. 19-27. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1992.
- Chittick, William C. *Hayal Âlemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*. çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

- Cihan, Ahmet Kamil. "Fususul-Hikem'de 'Din' Kavramı". *Tasavvuf, (İbnül-Arabî Özel Sayısı-1)* 21 (2008), 145-159.
- Coşkun, İbrahim. "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde 'Allah' Mefhumu". *Tasavvuf (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)* 9/21 (2008), 117-143.
- Ebû Dâvut, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- Eflâkî, Ahmet. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: 1973.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlânâ Celâleddin: Hayatı, Eserleri, Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1959.
- Güner, Osman. "Dünya Barışına Bir Katkı Olarak Mevlânâ'da 'Öteki' Olgusu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24-25 (2007), 37-49.
- Gürer, Dilaver. "İbn Arabî'de "Dinlerin (Aşkın) Birliği" ve "İbâdet" Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme". *Tasavvuf* 11 (2003), 10-54.
- Gürer, Dilaver. "İbnü'l-Arabî'de Lügat, İstilâh ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı". *Marife Dergisi* 1/3 (2002), 43-54.
- Izutsu, Toshihiko. *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye I-IV*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübra, 1911.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûs ül-Hikem (tr)*. çev. Nuri Gençosman. İstanbul: M.E.B. Yay., 1992.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: 2. Baskı, Litera Yay., 2007.
- Keller, Carl-A. "Perceptions of Other Religions in Sufism". *Muslim Perceptions of Other Religions a Historical Survey*. Ed. Jacques Waardenburg. New York: Oxford University Press, 1999.
- Kılıç, Recep. *Dini Anlamak Üzerine*. İstanbul: Ötüken Yay., 2004.
- Konuk, A. Avni. *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. haz. M. Tahrallı - S. Eraydın. İstanbul: 2005.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 1978.
- Mevlânâ, Celâleddin Rûmî. *Divân-ı Kebîr*. çev. A. Gölpınarlı. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
- Mevlânâ, Celâleddin Rûmî. *Mesnevî*. çev. Veled İzbudak. İstanbul: M.E.B. Yay., 1995.
- Mevlânâ, Celâleddin Rûmî. *Mecalis-i Seb'a*. çev. Mehmet Hulusi. İstanbul: 2001.
- Mevlânâ, Celâleddin Rûmî. *Fîhi Mâ Fîh*. çev. Ahmed Avni Konuk. haz. Selçuk Eraydın. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Mısrî, Niyâzî. *Divân-ı İlahiyât*. haz. Mustafa Tatçı. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Nasr, S. Hüseyin. *Söyleşiler*. İstanbul: 1996.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdî'de Dînî Çoğulculuk*. İstanbul: 1995.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Hak ve Aşk Şehidi Hallac-ı Mansur ve Eseri*. İstanbul: Yeni Boyut, 1997.
- Suâd el-Hakîm. *el-Mu'cemü's-Sûfi: el-Hikme fi Hududil-kelime*. Beyrut: Dâru Nedre, 1981.
- Sürûr, Tâhâ Abdülbâkî. *el-Hallâc, Şehîdüt-Tasavvufi'l-İslâmî*. Kâhire: 1996.
- Şebüsterî, Mahmud. *Gülşen-i Râz*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: MEB Yay., 1968.
- Taşdelen, Vefa. "Mevlânâ ve Kierkegaard'da Birey ve Tanrı İlişkisi". *Turkish Studies* 8/6 (2013).
- Tekin, Mustafa. "Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 1273)'nin Din Anlayışı". *Tasavvuf* 3/7 (2001), 269-278.

- Tekin, Mustafa. "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Hayatı, Eserleri ve Din Algılayışı". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2004), 11-34.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, trs.
- Uludağ, Süleyman. *Bâyezîd-i Bistâmî*. Ankara: T.D.V. Yayınları, 1994.
- Yanbul, Halil. *13. Yüzyıl Anadolu Halk Sufizminde Dinsel Çoğunluk: Mevlânâ Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Yaran, Cafer Sadık. "İbn Arabî, Mevlânâ ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu". *İslâm ve Öteki*. ed. Cafer Sadık Yaran. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Yunus Emre. *Divân*. haz. Mustafa Tatçı. Ankara: Akçağ Yay., 1991.

The Position of The Other in The Ibn al-Arabi and Mawlana's Understanding of Religion

Dr. Ömer ÖZGÜL

Extended Summary

We live at a time when states and nations perceive each other as ethnic or religious others and see each other as threats. If mankind does not awaken to return to his essence, it seems that sons of Adam with weapons of mass destruction will end the world. Can't a solution be found before humanity destroys each other and brings the end of the world?

According to Islam, every human being is born according to the nature of Islam (Fitrat), and then his family makes him Jewish, Christian, or Mazdean. Here, there is an acceptance of a fundamental consciousness placed about God in every human being from birth. Humanity may choose to follow or ignore this consciousness. In other words, even though they were born in the Islamic nature, people can believe in other religions instead of Islam because of their cultural environment. Today, it is known to everyone that many people living in different parts of the world do not choose Islam as a result of Islamophobia activities. How should these people be perceived by Muslims? How should be Muslims' approach? In order to find answers to these questions, understanding the Sufis' view of other religions from a broad perspective will make a great contribution.

There is no doubt that it is necessary to clarify the religions' perception of each other and the position of the other in our age, where members of different faiths are in the same environment and relations are intensified. This study aims to determine and analyze the philosophical and religious background of this tolerance by considering the hypothesis that the Sufi figures such as Ibn al-Arabi and Mawlana who produce the heart-centered interpretation of Islamic thought are more tolerant to non-Muslims within their own thought integrity.

One of the main factors that differentiate the view of Ibn al-Arabi and Mawlana to non-Muslims is their perception of religion. As it is thought, our Sufis, who did not see all religions as the same and equal, and who emphasize the superiority and perfection of Islam on every occasion, establish their understanding of religion based on *wahdat al-wujud*.

It would not be wrong that to formulate the Ibn al-Arabi and Mawlana's view of the religions in theory as "looking at light rather than glass-lamp" and in practice "trying to unite rather than separating". In this respect, they view all religions with the same eye and embrace people of different religions because they are just human. However, as some claim, they do not have the idea that people, regardless of their religion, are on the right track. They have not established a new sect or religion, nor have they adopted the views of non-Muslims. According to them, if there is a principle that brings people together in one center and pleases them even if they have various beliefs, it is Islam that is the essence of all religions. The religions other than Islam are not the Right Religion; however, they are the religions that Allah wills and predestined. The essence of the matter

regarding our sufis' views of religions is not related to the superiority of the roads, but the submission and devotion of the believer to Allah.

In the Ibn al-Arabi and Mawlana understanding of religion, it is possible to see the traces of a universality that is not trapped within the boundaries of beliefs and dogmas of a particular community. So much so they regarded all people as equal without considering their religion and nation contrary to the environment of increasing marginalizing and hatred. In this sense, we witness that they advise tolerance towards other beliefs and communities.

Although the Ibn al-Arabi and Mawlana believe in the righteousness of the divine sharia, they make a hierarchical order among them. According to them who used the mirror analogy in this ranking, the truth, which is reflected in the mirror of Muhammad's Sharia is the most perfect, the most balanced, and the most beautiful. While they accept the existence of other religions, their efforts of non-Muslims to adopt Islam should not be overlooked. The fact that almost all of the narratives describing the dialogue of the Sufis with the Christian and Jewish clergy resulted in adopting Islam proves that they did not despise people of different beliefs, however, they do not approve of these beliefs and equate them with Islam too.

It is proved with historical experiences that the Sufi interpretation of Islam, which refuses ontological othering, can be an address for the solution. In a multicultural and multi-religious world, the Sufis called upon all humanity to unity and solidarity, love, tolerance, and peace, as they observed that in essence, everything was the manifestation of the unique haqiqah. In today's world dominated by otherization efforts, it is clear how much we need Ibn al-Arabi and Mawlana's tolerance-centered worldview.

Keywords: Tasawwuf, Religion, Other, Ibn al-Arabi, Mawlana.

